

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ז, תשט"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

גיל ורעדה

(לדרכה של מליצה — סוף)

ה

הדוגמאות עד עתה היו על דרך לשון חז"ל, ומעתה
על דרך הקיצור של אחד מבני הצמד: לא גילה ורעדה
אלא גיל ורעדה, וראה ר' שמעון הגדול בפיוטו
(מהדורת א"מ הברמן, עמ' פ"ז):

בְּנִתָּה לְמַרְחֹק לְנוֹחֲלֵי תְעוּדָה
בְּשָׁלֵם יִסְדָּם צִלְ אֶרֶץ אֲגָדָה
בְּכֵן בְּצִדְדָה בְּגִיל וְרַעְדָה
בְּסוֹד יִשְׁרִים וְצִדָה.

לאמור: העבודה תהא כדרך הנאמר באותו כתוב בתהלים,
והיא דרך שנמוגים בה ניגודים, מה שאין כן בצמד אחר,
שהוא כחריזה לצמד שלנו, ועיקר התפשטותו מפיוט „ונתנה
תוקף“:

וּמִלְאָכִים יִתְסוּן

וְחִיל וְרַעְדָה יֵאָחוּזוֹן —

והוא עניין, שבדיקתו פרשה לעצמה, החל בדוגמה קדומה,
כגון ר' יהודה הלוי (מהדורת מחברות לספרות, שירי
ידידות, עמ' 49):

בְּגִיל וְלֹא יִחִיל קָדַשׁ לְמַדְרֵתוֹ —

וכלה בדוגמה מאוחרת, כגון חיים פאָללאַק בשיר
„שבח הקבר“ („ביכורי העתים“, תקפ"ט, עמ' 206):

אוֹלָם שֶׁצָרִי מְקוֹם קָדְשׁוֹ סָגְרוּ

מִבּוֹא גַם גִּילָה גַם חֵילָה אֶל מְנוּחָתוֹ.

וּלְעֲנִינָנוּ נִסְתַּמַּק בַּהֲעֵרָה, כִּי עֲנִיין „חֵיל וּרְעֵדָה“ הַשְּׁפִיעַ
לְצַד יִיצוּבוֹ שֶׁל עֲנִיין „גִּיל וּרְעֵדָה“. וְגַם עֵתָה, כְּמוֹכֵן, נִיתָן
לְהַבְחִין בֵּין הַנֶּעֱזָר בְּבֵיטָה הַשִּׁמּוּשׁ וּבֵין שְׂאִינוֹ נֶעֱזָר בָּהּ.
וְלֹא אַחַת הֵם שְׁנָיִים שֶׁהֵם אֶחָד. פֶּקֶד בְּדוּגְמֹת קְרוּבוֹת.
כְּגוֹן רֹאוּבֵן אֲבִינוֹעַם („כֹּהֲתָנָדָב עִם“):

עַל עוֹד רַבִּים אֲשֶׁר תִּקְרָמוּ טַבְּעוֹת־קְדוּשֵׁיהֶם

בְּגִיל וְרַעְדָּה.

וּבִפְרוּזָה רָאֵה שְׁלֵמָה צִמַּח: „וּמִתּוֹךְ לְבוֹ הַנִּשְׁבֵּר וְהַנֶּעֱלָב
הִיָּה מְקֻדָּשִׁים פְּנִיָּהן שֶׁל הַתְּמוּרוֹת בְּגִיל וּרְעֵדָה“ („טוֹלִידָה“);
אוּ יִ בֶן־דּוֹר: „אֵין בָּאִים אֲנִשֵּׁי־הַמוֹסְדוֹת מִירוּשָׁלַיִם, אֵין
מִשְׁלַחוֹת מְכַל יִישׁוּבֵי־הַסְּבִיבָה. בִּיתָר צִנְעָה וְגַם בִּיתָר זוּל.
בְּשִׁמְחָה כְּבוֹשָׁה, בְּגִיל וּרְעֵדָה“ („חֻמָּה וּמַגְדֵּל“, עִמ' 53);
אוּ עֲמֻנָאֵל בֶּן־גְּרִיּוֹן: „גַּם נִבִּין, בְּגִיל וּבְרַעְדָּה,
לְעַמְדָתוֹ הַמְּפֹרֶשֶׁת מִחוּץ לְזִמְנוֹ הַחוֹלֶף“ („לְדַמּוֹתוֹ שֶׁל גִּיתָה“).
וּלְעֲנִיין שְׁמִיטַת הַבֵּיטָה נֹזְכִיר כְּדוּגְמָה מֵרַדְכִי בֶן־יִחְזַקְאֵל:
„וְהָרַב הַקְּדוֹשׁ פִּתַּח אֶת פִּיו וָאָמַר כְּמָה פְּעָמִים בְּקוֹל יְמָלָא
גִּיל וּרְעֵדָה: אוֹר זְרוּעַ לְצַדִּיק וְלִישְׁרֵי לֵב שְׁמַחָה“ („עֲצָה
טוֹבָה“). וְקִדְּם שִׁי"ר („שְׂאֵרִית יְהוּדָה“):

דִּבְרֵינוּ בְּשִׁמְעֵי גִיל וְרַעְדָּה רוּחֵי גִמְלָאָה.

אֲנִי, הוּא נֶעֱזָר גַּם עַל דֶּרֶךְ שְׂאִינוֹ מִצִּוִּי (שֵׁם):

הִנֵּה אוּ טוֹכָה בְּמַצֵּט יָמִים לִי עֲתָדָה

פִּיָּה יִתֵּן אֶמְרָא אִם לִגִּיל אִם לְרַעְדָּה.

וראה דרך שיר בימינו לוי בן-אמתי (שדות שבעמק,
תשי"ז, עמ' כח), הנעזר בביטוי השימוש שלא כמחויב לפי
הדקדוק:

יש ציני מי עמקי חדור באין חקר העתיד
ויש צינים שמלאו בגיל וברעדה
ומי שהוא עגמה נפש במספרים
ודמעתה — מרפא.

וראה יצחק רומש, הנוהג כמין פירוט: „לבבי פחד ורחב,
גיל ורעדה יחד מלאו את לבי, גיל — בראותי
מט להרג נמלט מידי הורגיו; ורעדה — פן יגודו כולם
לרדוף אחרי הפליט (”כור עוני”, כנ”ל, עמ' 96). אך הוא גם
משעשע בצמד שלנו לאמור: וראה גם ראה: „גועל
ורעדה מלאו את חדרי לבבי” (שם, עמ' 120).

וכדוגמה של עירוב אופני השימוש — ראה אברהם
מאפו, שבקצת שימושיו נתן פנים חדשות לצמד שלנו
בתארו את הניגודים לא ככנוסים כאחת בנפש האדם, אלא
כנלחמים עליה וכובשים אותה אחד אחד כיבושי סירוגים:
”והתמונות — העירו ויעוררו בי חליפות גיל ורעדה,
חמלה וכעש, תקוה ופחד” (”עית צבוע”), וכן: ”והנה עיניה
רואות את סמל תשוקתה — וגיל ורעדה הלמה
ויפעמה חליפות” (שם); אבל ברגיל הוא נעזר בצמד
כשימוש הרצוי: ”ויראת המחזה — נראה על כל פנים,
הפונים אל החרד [סיני] והחרדים לגשת, ועיניהם מפיקות
נוגה, גיל ורעדה” (שם), ובתוספת ה”א הידיעה: ”ובראותו

את חליפות הגיל והרעדה על כל פנים ניחם כמעט על
 הבשורה אשר התמלטה משפתיו" (שם); ובתוספת בי"ת:
 „אך מה יענה געל על זה? — ענה הזקן בגיל ורעדה“
 (שם); „בגיל וברעדה הקשיבה יעלת־החן לנעימות
 אמרי, אשר דיברתי ברגש“ (שם). „לקול הקריאה הזה כל
 הקולות יחדלון ובגיל ורעדה תשפל אמרתם“ (חזוי
 חזיונות“).

אולם כשם שראינו קיצורו של בן־הצמד האחד (גילת—
 גיל), נראה קיצורו של בן הצמד האחר (רעדה — רעד);
 וראה, למשל, במכתב זאב יעבץ מטעם קהילת וילנא
 לכבודו של הרצל: „בגיל ורעד נפעמנו בהגלותך לעיני
 אחינו“. ובשירה לצורך המשקל (סיום מלעיל), וראה, למשל,
 לוי בן־אמתי (כנ"ל, עמ' כח):

צָרָה טַת הַיָּה

אוֹסֶפֶת שׁוֹלֵיהָ

צָלָלִים צַת יְפוּגוֹ,

יְמוֹגוֹ בְּאוֹר,

בְּגִיל וּבְרֵעַד,

בְּנֶסֶע הַלֵּיל

חוֹפֶסֶת יָדָךְ צַל

שְׁדָךְ הַצָּחַר.

וכדוגמה מיוחדת מיכ"ל, הנעזר בכל האפנים; ראשית, כלשון
 חז"ל („שלמה וקהלת“):

מִגִּילָה וְרַעְדָה צִינּוּ נָגְרוּ

אָז נַעֲרַץ אָדָם יָבוּ אֶרֶץ-קָבֵר.

שנית, בקיצורו של בן הצמד האחד (משנה על הר העברים):

מִי יָעִיף עַפְצָפּוֹ מֵה שָׁם יִחְנּוּ.

מֵה גִיל וְרַעְדָה מִפְּנֵי נִשְׁקָפוֹ?

שלישית, בקיצורם של שני בני הצמד (הדייג):

קָבֵבוּ רָחֵב וּפְסֵד

נִפְשׁוּ הִתְעַטְּפָה

מִגִּיל וְנִכְעַד יָסֵד

רוֹס-עֲנָנִים שְׁאֻפָה.

אולם בדוגמה הראשונה והאחרונה ראינו, כי המשורר הטיל שינוי, כדרך שראינוהו קודם בצירוף כלשון הכתוב, כלומר החלפת ביטוי השימוש במימם השימוש, המשנה את הוראת המליצה.

ובאחרונה אעיר על חדירת המליצה לאידיש, וראה שירו של אלף כץ על מתן תורה (קינדער-זשורנאל, שנה ל"ב, חוב' 4):

יענער טאָג פֿון פֿרויַד און ציטער

ברענט נאָך איצט אַן אָנגעגליטער.

ושיעור תרגומו:

וְזֶה הַיּוֹם שֶׁל גִּיל וְנִכְעַד

עוֹד עַד כֵּה בּוֹעֵר בְּלֶהֱט.

וכשם שראינו בצירוף כלשון המקרא, כך נראה בצירוף
כלשון חז"ל חילופו של הסדר, וראה נפתלי הירץ וויזל,
ששינויו עולה כמין פתגם (שירי תפארת):

עָקַב יִרְאֵת אֵל אֶהְיֶה וּבִרְעָדָה גִּילָה —
וְכֵן מִיכָל (התפילה):

אֶף לְפִי דוֹבֵר בִּרְעָדָה לוֹ גִּילָה.
ובימינו יצחק שלו (שלושה שירים לאשה במסרף):

כִּלְ הַלְיָהּ הֵהוּא לֹא חֲדָלְתִּי מְנָשֹׁק
לְעִינֶיךָ הַיְמָנִית

בִּרְעָדָה וּבְגִילָה

— — וּבְפִי אֵין מָלָה — —

לֹא פִסְקָתִי מְרֻטָּה בְּחִיָּה — —

ועל דרך הקיצור של בן הצמד האחד (גילה — גיל) ראה
אברהם מאפו: „כי חליפות רעדה וגיל עברו על
נפשותיהם העדינות“ (עיט צבוע); וכן ש' בן-ציון:
„אני אני? חי נפשי רבי טוביה — קראתי ברעדה וגיל“
(על קצה גבול הילדות); ואף דרך הקיצור של שני בני
הצמד גילה-גיל; רעדה — רעד) ראה, למשל, ש' שלום
(שיר שחר לעמי):

אָבָא חוֹנֵן חֶרֶב, אִמָּה בְּמִלָּאָה

בְּרַעַד וְגִיל לְקִרְאֵת יוֹם אֲעִירָה.

וראה בפיוזר הצמד יעקב פיכמן (ניסן):

וְהָ הָיָה פֶּשֶׁר הַרְעָד פֶּעַם בּוֹ כְּכִלְיוֹן־נֶפֶשׁ

בְּזֶכֶר סְעוֹת גִּיל לְשׂוֹא הַגִּימָה פֶּה נִשְׁאָו.

מי יבין את סוד בצד זה, שלוליות קסם,

שיר לגאות את מוטות הערכה הרנינה.

וסמיכות גיל וגל, ששורשה ניתן לראות במקרא
(השמחים אלי גיל = אלי גל, וההקבלה תעיד: אלי קבר),
הוסיפה שחוק משלה ומצויה בשירה, וראה ראובן אבינו עם:
אֶהְבֵּתִי הַהֶסְכִּים,

גִּל קָרָר עִם גִּיל בְּשׁוֹרָה.

והתפתחות-שימושו של הצמד הביאה לידי ליכודם
בסמיכות בין לפי סדר הצמד בין לפי היפוכו לפי סדרו,
ראה אד"ם הכהן (ייתר שירי אד"ם, עמ' 37):

אֲנִי לְכַבֹּד הַלְוִי קָמַנְתָּ תוֹדָה

וּבְגִילַת רָעָה אֶת יְדוֹ קָהָם הָדָה.

וכן א"ד גוטלובר (זיכרונות מימי הנעורים, 1881, ח"ג,
עמ' 37): „הרים ידיו בתנועות של שמחה ויקרא איזו פעמים
מלות של גילת-רעדה". לפי היפוך-סדרו וקיצור הנסמך —
אשר ברש בתרגום רובינזון קרוזו לדניאל דיפו: „ואשליך
את הספר ארצה ואשא את ידי ואת לבי למרום ברעד
גילה" (תש"ו, עמ' 66); ודרך שיר — של"ג (הגיוני לילה"):

וְלָהֶד בְּצֵד גִּילַת עֶצֶב

שְׁתַּנוּצַּת בְּאֵוִיר

תִּתְמוֹגֵג קֶרְבִּי הַנֶּפֶשׁ.

ובקיצור הסומך והנסמך ראה יחיאל מר (לילה"):

שִׁיר שֶׁקֶט לֵיל, בְּלִי הַפּוֹנָה,

יְרִינָן יָקוֹם יָנוּם בְּקֶשֶׁב

זו מנגינת דממה לנפש
בְּרַעַד גִּיל, בְּצִלֵּל תוֹנָה.

ובדומה לכך זרובבל גלעד (נעורים, עמ' 55):

אוֹתוֹ הַמָּבֵט, הַחֵיוֹךְ וְהַצִּלִּי

וְלֹא יִשְׁטוֹף הַשָּׁשׁוֹן וְאֵין בְּרַעַד שֶׁל גִּיל.

ובפרוזה שלמה ביקל: „זהו הדור שלנו, שזכר שמו
מעורר בנו רעד של גיל (הפועל הצעיר, כרך מב,
גל' 20).

והשלם-הגלגולים מחייב גם הפיכה לשני פעלים, והיא
אמנם מצויה, אם כי במעט, וראה במכתב בעניין ס' בוחן
צדיק: „עוברים ממש על עשרת הדיברות וחושבים להעביר
במים כל זדוניהם, ואחר ילכו אל מקום התפילה, יתקלסו
ישחקו, יריעו יצעקו, ירעשו יחרדו, יגילו ירעדו”
(„כרם חמד”, תקצ”ט, חוב' ד', עמ' 47), ובימינו ראה אברהם
ברוידס („בלילה ההוא”):

גַּם שָׁם בְּקִקְרוֹ, בְּחֻשְׁפַּת הָעֵד,

עָמְנוּ נִפְשׁוּ מֵהַ תְּגִיל וְתִרְעַד.

ואזכיר גם שימוש על דרך ההחלפה של הפועל האחד
בדומה לו בהוראה, כגון ר' בחיי בן אשר בפירושו
(פרשת ראה): „ולמדך הכתיב שיתנהג האדם בשמחת
העולם בדרך בינוני ואף בזמן עשיית המצוות ראוי לו
שישמח וירעד”. ואפשר מצוי גם שימוש על דרך
הפך-הסדר (כגון „ירעד ויגיל” וכדומה), ולא ידעתי, ויבואו
היודעים וישלימו.